

Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: Böñüsär mi Böñräsär mi?¹

Yrd. Doç. Dr. Erhan AYDIN²

ÖZET

Tonyukuk yazıtının beşinci satırının son bölümü ile altıncı satırın ilk bölümü, üzerinde çok tartışılmış bir kelimeyi barındırmaktadır. Kelime, ilk araştırmacılardan bu yana bilsär ~ bölsär ~ bülsär ~ böñsär ~ büñsär şekillerinde okunmuş ve genellikle 'bölmek; tanımak, seçmek, ayırt etmek' vs. anlamlarla karşılanmıştı. Eski Türk yazıtlarında geçen atasözlerinden olduğunda kuşku bulunmayan cümledeki problemli kelimenin okunması ve anlamlandırılmasındaki farklılıklar cümlelerin de tam olarak anlaşılmasını engellemekteydi.

Bu yazıda, kelimenin böñ (B²W²N²) yansıma isminden kurulmuş böñüsär (B²W²N²W²S²AR) veya böñ<r>äsär (B²W²N²<R²>AS²AR²) şeklinde okunup '(hayvan) böğürse' olarak anlamlandırılması önerildi. İki öneriden böñüsär (B²W²N²W²S²AR) şekli için, Türk runik alfabesindeki ilk heceden sonraki hecelerde bulunan yuvarlak ünlülerin genelde yazılmadığı şeklindeki esneklikten de yararlanılıp herhangi bir eksik ya da yanlış yazımdan söz edilmeden, bu kaniya varıldı. İkinci öneri böñ<r>äsär (B²W²N²<R²>AS²AR²) içinse yazıcının R² sesini unutmuş olabileceği olasılığı üzerinde duruldu. Böylece kelimenin bulunduğu cümle 'toruk bukalı sämiz bukalı irakda (6) böñ<r>äsär (~böñüsär?) sämiz buka toruk buka teyin bilmäz ärmis okundu' ve 'zayıf ve semiz boğalar uzaktan böğürse, (insan) hangisinin semiz, hangisinin zayıf boğa olduğunu bilmezmiş' şeklinde anlamlandırıldı.

Anahtar Kelimeler: 1. böñüsär, 2. böñ<r>äsär, 3. Tonyukuk Yazıtı, 4. Eski Türk Yazıtları, 5. Eski Türkçe.

ABSTRACT

The end of the fifth line as well as the start of the sixth line of the inscription of Tonyuquq has a very controversial word. Since the first researchers, the word has been read as bilsär ~ bölsär ~ bülsär ~ böñsär ~ büñsär, and thought to mean 'divide, choose, distinguish' etc. Differences in reading and assigning meaning to the problematic word in the sentence – a word which was, without doubt, in one of the old Turkish proverbs – have made it difficult to fully understand the sentence.

In this article, it has been suggested that the word should be read as either böñüsär (B²W²N²W²S²AR) or böñ<r>äsär (B²W²N²<R²>AS²AR²), which was made from the onomatopoeic noun böñ (B²W²N²), and should mean '(animal) lowing'. For böñüsär (B²W²N²W²S²AR), we have reached this conclusion, without considering any missing points or errors in the writing of the word, by the help of the flexibility that round vowels in the syllables after the first syllable in the Turkish runic alphabet are usually not written. As for the second suggestion, we have emphasized the possibility of the fact that the writer might have forgotten the sound R². Therefore, the sentence in which the

¹ Bu yazının ilham kaynağı Mustafa Necati Sepetçiođlu'nun *Sonsuza Uyanan Tařlar* adlı kitabında yaptığı çeviridir. Bu vesileyle merhum Sepetçiođlu'nu rahmet ve minnetle anıyorum.

² Erciyes Üniversitesi Eđitim Fakültesi Türkçe Eđitimi Bölümü / KAYSERİ; erhana@erciyes.edu.tr

word appears has been read as 'toruk bukalı sâميز bukalı irakda (6) böη<r>äsâr (~ böyüsâr?) sâميز buka toruk buka teyin bilmâz ârmîş', and interpreted as 'when a thin and a fat oxen low in the distance, one cannot understand which one is the thin ox and which one is the fat one'.

Keywords: 1. böyüsâr. 2. böη<r>äsâr. 3. Tonyuquq Inscription. 4. Old Turkish Inscriptions.

5. Old Turkish.

1. Giriş:

Tonyukuk yazıtının altıncı satırının hemen ilk kelimesi için, W. Radloff'tan bu yana hem yazımda hem de anlamlandırmada çok şeyler söylenmiş ve genellikle *bilsâr ~ bölsâr ~ bülsâr ~ böñsâr ~ büñsâr* şekillerinde okunan kelime 'bilmek'; 'seçmek, tanımak, ayırt etmek'; 'gerekmek' gibi anlamlarla karşılanmıştır. Bu problemlili ifadenin geçtiği satır şöyledir, (5. satırdan itibaren):

(5) *toruk bukalı sâميز bukalı irakda (6) bilsâr sâميز buka toruk buka teyin bilmâz ârmîş* '(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş' (T. Tekin 1994: 3-4).

2. Önceki Okuyuş ve Anlamlandırmalar:

W. Radloff'tan bu yana Tonyukuk yazıtı üzerinde çalışanlar kelimeyi çok değişik şekillerde okumuş ve anlamlandırmışlardır. Aşağıda Tonyukuk yazıtının bütününe ya da problemlili yerlerini çalışan araştırmacıların kelimeyi nasıl okudukları (*bilsâr ~ bölsâr ~ bülsâr ~ böñsâr ~ büñsâr*) ve anlamlandırdıkları verilecektir:

* Radloff 1899: *bilsâr* 'weiss' (s. 4-5); *bil-* 'wissen' (s. 103): Radloff, notlarında cümlenin atasözü niteliğinde olduğunu söylemektedir. Problemlili kelimenin önündeki bulunma durum ekli kelimeyi *arkada* 'Rücken' okuduğu için cümleyi de insanın arkasındakinin zayıf mı yoksa semiz mi olduğunu bilmesinin mümkün olmadığını anlatan ifadeler kullanmıştır.

* Thomsen 1935: "“insan artık buğalarla semiz buğaları iraktan bilmek istese (her zaman) artık boğa mıdır veya semiz boğa mıdır diyebilmezmiş” derler diye böyle düşündüm' (s. 112).

* Orkun 1936: *bilser* 'bilmek istese' (s. 102), *bil-* 'bilmek' (Orkun 1941: 266).

* Malov 1951: *bilsâr* 'no on ne mojet (ne sposoben, ne znaet)' (s. 65).

* Aalto 1958: *büñser* 'wenn zu erkennen ist' (s. 31).

* Giraud 1961: *bilsâr* 'savori' (s. 53 ve 141). Giraud, notlarında 'Parce que le Ciel m'avait donné la connaissance, je désirai moimême être khan' açıklamasını yapmıştır (s. 72).

* Stebleva 1965: *bilsâr* 'znaet' (s. 86 ve 124).

* T. Tekin 1968: *büñsâr* 'kick' (s. 249 ve 283), *büñ-* 'to kick' (s. 322).

* Ergin 1970: *böñser* 'tekme atsa' (s. 52 ve 91), *böñ-* 'tekme atmak' (s. 109).

* Aydarov 1971: *bilser* 'znaet' (s. 325), *bil-* 'znat' (s. 357).

* EDPT: *bölser* 'distinguish' (s. 214 a-b).

- * Sertkaya 1991: *böñser* (s. 287).
- * Recebov-Memmedov 1993: *bilser* ‘bilse’ (s. 117 ve 122), *bil-* ‘bilmek, tanımag’ (s. 350).
- * T. Tekin 1994: *bilsär* ‘bilmek zorunda kalsa’ (s. 3-4), *bil-* ‘bilmek, ayırt etmek’ (s. 55).
- * T. Tekin 1995a: *bilsär* ‘know (or, distinguish between)’ (s. 212).
- * T. Tekin 1995b: *bilser* ‘bilmek zorunda kalsa’ (s. 82-83), *bil-* ‘bilmek, ayırt etmek’ (s. 99).
- * Rybatzki 1997: *bölser* ‘unterscheiden’ (s. 45 ve 84).
- * T. Tekin 2000: *bilser* (s. 222), *bil-* ‘bilmek’ (s. 240).
- * Taube 2002: *bölser* ‘unterscheidend’ (s. 335).
- * Karcavbay 2003: *ebliiser* ‘epteser (ıntımtasar)’ (s. 216 ve 221).
- * Berta 2004: *b.Isär* ‘kiválasztani (?felismerni)’ (s. 46 ve 76).
- * Kormuşın 2007: *bölser* ‘ayırt edebilen’ (s. 268). Kormuşın, doğrudan atasözü niteliğindeki cümleyi incelediği bu yazısında kelimenin okunuşundan çok, atasözünde ne anlatıldığı üzerinde durmuştur.

3. Okuma ve Anlamlandırma Denememiz:

Problemlili cümlelerin eski bir atasözü olduğu kuşkusuzdur. Tonyukuk, önceki satırlarda, yedi yüz kişinin öncüsünün şad olduğunu ve “söyle!” dediğini ve sözcüsünün (müşavirinin) ise kendisi olduğunu söyler; ardından “kağan mı yapayım dedim, düşündüm” dedikten sonra ilgili cümle başlar. Önceki okuyuş ve anlamlandırmalarda bu cümleye genellikle “semiz ve zayıf boğaların uzaktan seçilemeyeceği” ya da “semiz ve zayıf boğanın uzaktan bilinmeyeceği” şeklinde anlamlar verilmiştir. Oysa canlılara veya cansız nesnelere uzaktan bakınca zayıf mı yoksa semiz mi olduğunu seçmek mümkündür. Verilen anlam atasözünü tam olarak ifade edememektedir. Öyleyse burada anlatılmak istenen şey başkadır. Bize göre bu kelime *böñüsär* veya *böñ<r>äsär* ‘(hayvan) böğürse’ olmalıdır. Gerçekten de hayvanların çıkardıkları seslerle onların semiz veya zayıf olduklarını, hatta güçlü ya da güçsüz olduklarını anlamak mümkün değildir. Hatta Sertkaya, *buka* ile Türk beylerinin kastedildiğini söylemiştir (Sertkaya 1991: 287). Hayvan sesinin yanında insanlar için de ‘böğürme’nin kullanıldığı bilinmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda bunun örnekleri vardır: *Kadın ana karşum alup ne böğürürsin* (54/9); *ogul ogul diyüben böğürdi* (91/5-6); *böğürü böğürü akladı* (67-9) (Ergin 1991: 57).

böñüsär veya *böñ<r>äsär* olarak okumayı önerdiğimiz kelimelerle ilgili çözülmesi gereken problemler vardır:

3. 1. Tonyukuk atlaslarının hepsinde kelimenin ilk hecesindeki ünlünün ı/i olduğu belirtilmiştir. Ancak Tonyukuk yazıtı üzerinde uzun süre epigrafik incelemeler yapan Cengiz Alyılmaz, ünlünün ı/i değil ö/ü sesini gösteren harf ile yazılmış olduğunu ortaya koymuştur (Alyılmaz 2000: 105). Böylelikle ilk hecedeki ünlünün ı/i mi yoksa ö/ü mü olduğu kuşkusuz ortadan kalkmıştır. Zaten

Alyılmaz'ın verdiği fotoğraflarda da bu ünlü açıkça tespit edilebilmektedir (Alyılmaz 2005: 193, 277. Fotoğraf).

3. 2. Kelimedeki ünsüzün l^2 mi yoksa η mi olduğu tartışmalıdır. Aslında bütün atlaslarda verilen ünsüz l^2 gibi durmaktadır. Ancak l^2 şeklinde okunduğunda da cümleyi anlamlandırmak zorlama ile mümkün olmaktadır. Üstelik l^2 ile η ünsüzlerinin yazımının birbirine benzemesi kuşkusuz böyle okumamızda en büyük etkidir. Sesi l^2 ile *bölsär* okuyup, yukarıda da söylendiği gibi, canlı veya cansız şeyleri 'uzaktan seçmek' ya da 'ayırt etmek' neden zor olsun ki?

3. 3. *böñüsär* veya *böñ<r>äsär* olarak önerdiğimiz kelimelerden *böñüsär*'in yazımında herhangi bir problem bulunmamaktadır. Çünkü eski Türk yazıtlarında ilk heceden sonraki hecelerde yuvarlak (geniş ya da dar) ünlülerin genellikle yazılmadığını biliyoruz. Örnek: $B^1 WD^1 N^1 = bod(u)n$; $WL^1 G^1 = ul(u)g$; $WÇN^2 = üç(ü)n$ vs. (T. Tekin 1988: XVI).

Önerdiğimiz diğer kelime *böñ<r>äsär*'in yazımı için r^2 sesinin unutulmuş olabileceğini düşünmekteyiz.

Yukarıdaki üç maddede kelimenin *böñüsär* mi yoksa *böñ<r>äsär* mi olabileceğine dair yazımla ilgili bazı özelliklere değinildi. Aşağıdaki bölümde ise tarihî ve çağdaş Türk dillerinde '(hayvan) böğürmek' için eldeki malzemeler değerlendirilecek ve sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

4. '(hayvan) böğürmek' İçin Karşılaştırmalı Malzeme:

Böñüsär veya *böñ<r>äsär* olarak okuyup '(hayvan) böğürse' şeklinde anlamlandırdığımız kelimenin *böñ* ses yansımasından yapıldığı bellidir. Bu kelime *bañ*'dan *bağır-* fiilinin kuruluşu ile aynıdır (Ergin 1984: § 260). Öyleyse her iki kelimenin morfolojik açılımı şöyle olacaktır:

böñüsär < *bwñ* + *U* - *sAr* şeklinde yapılmış olmalıdır. +*U*- eki, isimden fiil yapan ve eski Türkçede bolca örnekleri tanıklanabilen bir ektir. Örnek: *azu-* 'to become less' < *az*; *bayu-* 'to be or become rich' < *bay*; *keñü-* 'to become wide, broad' < *keñ* vs. krş. (OTWF 475) ve (Erdal 2004: 90). -*sAr* ise bilinen şart ektir. Krş. (Erdal 2004: 320).

böñ<r>äsär < *bwñ* + *rA* - *sAr* olmalıdır. Bu durumda yazıcının r^2 sesini unuttuğunu söylemekten başka çare kalmamaktadır.

Aşağıda '(hayvan) böğürmek' anlamının hem tarihî hem de çağdaş Türk Dili alanında hangi fiillerle karşılandığı örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır:

4. 1. Tarihî Türk Dili Alanında: Eski Uygur metinlerinden itibaren fiili b/m ünsüz değişimi ile birlikte izlemek mümkündür:

möñremek 'böğürmek, bağırmaq' (EUTS 90); IB: *möñre-* '(geyik) böğürmek' (T. Tekin 2004: 57); InS: *möñürä-* 'blöken' (Tezcan 1974: 92); AY: *möñre-* (Kaya 1994: 596); Maytr.: *möñre-* 'böğürmek' (Ş. Tekin 1976: 431); CC: *muñra-* 'brüllen' (Grønbech 1942: 166); ŞS: *möñremek* 'nâle, feryad, figan etmek, ahvalinden şikayet etmek, raz-dil etmek' (Ş. Süleyman 280).

4. 2. Çağdaş Türk Dili Alanında: Alt. *möörö-* ‘böğürmek’ (Gürsoy-Naskali-Duranlı 1999: 136); Tuv. *möörer* ‘ay.’ (Arıkoğlu-Kuular 2003: 78); Tel. *möörö-* ‘inek, sığır, boğa böğürmek’ (Ryumina-Sırkaşeva-Kuçigaşeva 2000: 73); Kırg. *möörö-* ‘ay.’ (Yudahin 1988: 572); Kar.-Mal. *müngürde-*, *müngüre-* ‘ay.’ (Tavkul 2000: 304); Gag. *büüremek* ‘ay.’ (Gaydarci 1991: 45); Az. *böyürmek* ‘bağırmaq (inek, öküz, manda vs.)’ (Altaylı 1994: 152).

Anadolu ağızlarında ise çok çeşitli şekilleri vardır: *bēarmek*, *begirmek*, *beğermek*, *beñirmek*, *bērmek*, *bogürmek*, *böğürmek* vs. (DS II: 597) ve *mürlemek* (DS IX: 3230).

Radloff, sözlüğünde kelimeye 1. (Kir.) ‘brüllen’. 2. (Kom.) ‘schreien (vom Kameel)’. 3. (Çağ.) ‘stheien jammern’ (RSI IV: 2181) anlamlarını vermiştir. Böylelikle deve bağırması için de aynı kelimenin kullanıldığını öğrenmekteyiz.

munurgamak, *mungraymak*, *mungraşmak*, *mungramak* ‘gémir, pousser des cris, en parlant de l’homme et des animaux’ (DTO 504). Ayrıca krş. (EDPT 770b) ve özellikle (Barutçu-Özönder 1996: 75).

Tarihî Türk Dili alanından verilen örneklerde de görüldüğü gibi ‘(hayvan) bağırmaq’ anlamındaki fiil genel olarak *möñrä-*’dir. Moğolcadaki *mögere-* ‘böğürmek, böğürme sesi çıkarmak; (sığır) bağırmaq’ (Lessing 2003: 852) şekli de η > g ses gelişmesi paralelinde kelimenin Türkçeden geçtiğini düşündürmektedir. *mügere-* < **münēre-* ‘brüllen (Kühe)’, mmo. *mö’ere-/mö’örö-* ‘ay.’= ET *büñür-* ‘ay.’, Uyg. *müñrä-* < Mongol (Clark 1977: 141). Clark’ın Poppe’ye (Poppe 1960: 35) de atıf yaparak verdiği *müñrä-* filini Moğolca sayması ilginçtir. Üstelik verdiği eski Türkçe *büñür-* örneğini ise nereden aldığı anlayamamıştır. Moğolcadaki şeklin de *mögere-* olması bizi *böñ<r>ä-* fiiline biraz daha yaklaştırmaktadır. Eğer aradığımız fiil *böñ<r>ä-* ise bu durumda kelimenin Moğolca olduğunu iddia etmek için hiçbir sebep kalmayacaktır. Yalnız Anadolu ağızlarındaki örnek şekillerin de *böñ* ‘(hayvan) böğürmesi’ yansıma isminden yapıldığı ancak ihtiyatla *böñü-* fiilinden geliştiği öne sürülebilir.

5. Sonuç: Tonyukuk yazıtının 6. satırında geçen ve *bilsär ~ bölsär ~ bülsär ~ böñsär ~ büñsär* gibi değişik şekillerde okunan kelimenin *böñüsär* veya *böñ<r>äsär* şeklinde okunması önerisi getirildi. *böñü-* ve *böñ<r>ä-* fiiline ‘(hayvan) böğürmek’ anlamı verildi. Böylece cümlenin şu şekilde okunması ve anlamlandırılması önerildi: (5) *toruk bukalı sämiz bukalı irakda* (6) *böñ<r>äsär* (~ *böñüsär*?) *sämiz buka toruk buka teyin bilmäz ärmış* ‘zayıf ve semiz boğalar uzaktan böğürse, (insan) hangisinin semiz, hangisinin zayıf boğa olduğunu bilmezmiş’.

6. Kısaltmalar ve Kaynakça:

AALTO, P.-G. J. RAMSTEDT-J. G. GRANÖ (1958): Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* LX/7, 3-91.

ALTAYLI, Seyfettin (1994): *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: MEB.

ALYILMAZ, Cengiz (2000): Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç

Düzeltilme. *Türk Dilleri Araştırmaları 10 (Festschrift für György Kara anlässlich seines 65. Geburtstages am 23. Juni 2000 in Berlin)*. İstanbul/Berlin, 103-112.

——— (2005): *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.

ARIKOĞLU, Ekrem-Klara KUULAR (2003): *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.

AY: Altun Yaruk, bk. Ceval KAYA (1994).

AYDAROV, G. (1971): *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII veka*. Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1996): *‘Alī Şīr Nevāyī, Muhākemetü’l-Lugateyn*. Ankara: TDK.

BERTA, Árpád (2004): *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate.

CAFEROĞLU, Ahmet (1993³): *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun.

CC: Codex Cumanicus, bk. K. GRØNBECH (1942).

CLARK, Larry V. (1977): Mongol Elements in Old Turkic?. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, 110-168.

CLAUSON, Sir Gerard (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

DE COURTEILLE, A. P. (1972): *Dictionnaire Turk-Oriental*. Amsterdam: Philo.

DERLEME SÖZLÜĞÜ (1993²). Ankara: TDK.

DS: Derleme Sözlüğü.

DTO: Bk. A. P. DE COURTEILLE (1972).

EDPT bk. Sir Gerard CLAUSON (1972).

ERDAL, Marcel (1991): *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.

——— (2004): *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

ERGİN, Muharrem (1970): *Orhun Abideleri*. İstanbul: MEB.

——— (1984): *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

——— (1991²): *Dede Korkut Kitabı II*. Ankara: TDK.

EUTS: Bk. Ahmet CAFEROĞLU (1993).

GAYDARCI, G. A. v.d. (1991): *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. Çev.: İsmail Kaynak-Abdülmeçid Doğru. Ankara: Kültür Bakanlığı.

GIRAUD, R. (1961): *L’Inscription de Bain Tsokto*. Paris: Librairie d’Amerique et d’Orient.

GRØNBECH, K. (1942): *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.

GÜRSOY-NASKALÍ, Emine-Muvaffak DURANLI (1999): *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

IB: Irk Bitig, bk. Talat TEKİN (2004).

InS: İnsadi Sūtra, bk. Semih TEZCAN (1974).

KARCAVBAY, S. (2003): *Orhon Muraları*. Astana.

- KAYA, Ceval (1994): *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: TDK.
- KORMUŞIN, İgor (2007): “Semiz Buka Turuk Buka Teyin Bilmez Ermiş” Sözünde Tonyukuk Kimi ve Neyi Kastetmiştir? *Altay Dünyasında Gündelik Hayat* (46. Uluslar arası Sürekli Altayistik Konferansı (PIAC) Bildirileri, 22-27 Haziran 2003). Ankara: TDK. 263-269.
- LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev.: Günay Karaağaç. Ankara: TDK.
- MALOV, S. E. (1951): *Pamyatniki Drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Moskva-Leningrad.
- Maytr.: Maytrısimit, bk. Şinasi TEKİN (1976).
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936): *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: TDK.
- (1941): *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: TDK.
- OTWF: bk. Marcel ERDAL (1991).
- POPPE, N. (1960): *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Teil 1: Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden.
- RADLOFF, W. (1899): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Zweite Folge. St-Petersburg.
- (1911): *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (O pıt slovarya tyurkskih nareçiy) IV. St-Petersburg.
- RECEBOV, Ebulföz-Yunus MEMMEDOV (1993): *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakı: Yazıçı.
- RSI: bk. W. RADLOFF (1911).
- RYBATZKI, Volker (1997): *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged: Studia Uralo-altaica.
- RYUMİNA-SİRKAŞEVA, L. T.-N. A. KUÇİGAŞEVA (2000): *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. Çev.: Ş. Halûk Akalın-Çaştegin Turgunbayev. Ankara: TDK.
- SERTKAYA, Osman F. (1991): Zwei sprichwörter in den Köktürkischen Inschriften über die Kaganwahl bei den alttürken. Bernt BRENDEMOEN (ed): *Altaica Osloensia (Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989)*. Oslo, 287-293.
- STEBLEVA, İ. V. (1965): *Poeziya Tyurkov VI-VIII. vekov*. Moskva: Nauka.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-Yİ BUHÂRÎ (1298): *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul.
- ŞS: bk. ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-Yİ BUHÂRÎ.
- TAUBE, Jacob (2002): Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebsters Geschichte der Bewusstwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32). Mehmet ÖLMEZ-Simone-Christianne RASCHMANN (Hrsg.): *Splitter aus der Gegend von Turfan (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags)*. İstanbul-Berlin, 333-365.
- TAVKUL, Ufuk (2000): *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- TEKİN, Şinasi (1976): *Uygurca Metinler II: Maytrısimit, Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Atatürk Ü.
- TEKİN, Talat (1968): *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The

- Hague: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series: 69.
- (1988): *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- (1994): *Tunyukuk Yazıtı*. İstanbul: Simurg.
- (1995a): Some Remarks on the Tunyukuk Inscription. Marcel ERDAL-Semih TEZCAN (Hrsg.): *Beläk Bitig. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag)*. Wiesbaden, 209-222.
- (1995b): *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
- (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- (2004): *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap.
- TEZCAN, Semih (1974): *Das Uigurische Insadi-Sūtra*. Berlin: Akademie Verlag.
- THOMSEN, V. (1935): Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler. *Türkiyat Mecmuası* III/1926-1933, 81-118.
- YUDAHİN, K. K. (1988): *Kırgız Sözlüğü*. Çev.: Abdullah Taymas. Ankara: TDK.